

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:1 • 2011

Ukrainasvenskar i Gulagarkipelagen

Tvångsnormaliseringens teknik och kollektivt motstånd

ANDREJ KOTLJARCHUK *Umeå universitet*

År 1782 grundades en svensk koloni, Gammalsvenskby, i Ukraina. Från 1800-talet och framåt hade svenskbyborna täta kontakter med Sverige och behöll sin svenska identitet och kultur. Under andra världskriget tvingades Ukrainasvenskarna acceptera tyskt medborgarskap. Efter 1945 förvisades cirka 100 svenskbybor av den sovjetiska säkerhetspolisen NKVD till Komi i nordöstra delen av Ryssland eftersom de klassificerades som folkets fiender. Inom ramen för Michel Foucaults och Alberto Meluccis teorier analyseras i denna uppsats den sovjetiska tvångsnormaliseringens tekniker. Dessa användes framgångsrikt av myndigheterna för ideologisk och lingvistisk omstötning av Ukrainasvenskarna, men uppsatsen visar också hur de senare gjorde kollektivt motstånd.

Vi har förbrutit oss mot Sverige och svenskarna, visat den största otacksamhet. Men vi visste icke, vad vi gjorde, gripna som vi vore av en tärande hemlängtan. Ja om ni äro kristna måste ni ha förlåtit oss, tänk på oskyldiga små barn.

Ur brev till Sverige från en kvinna i Gammalsvenskby (1933).¹

År 1782 grundades en svensk koloni, Gammalsvenskby, i södra Ukraina av bönder från Dagö. Från 1800-talet och framåt hade svenskbyborna täta kontakter med både rikssvenskar och finlandssvenskar. Dessa ukrainasvenskar accepterade tyskt medborgarskap under andra världskriget.

1. "Nya nödrop från fränderna i Svenskby", *Norrköpings tidningar* (3/3 1933) s. 7. Artikelnen har tillkommit inom ramen för forskning finansierad av Baltic-donationen och Östersjö-stiftelsen. Författaren tackar Publikationskommittén vid Södertörns högskola för utdelade översättningsmedel. Översättning till svenska av Mikael Granlöf.

Fil. dr Andrej Kotljarchuk, f. 1968, postdoktor i historia vid Institutionen för idé- och samhällsstudier vid Umeå universitet. Andrej har tidigare bl.a. publicerat *Svenskar i vitrysk historia och kultur* [Sjvedy u historyi i kultury belarusau] (Vilnius 2007, på vitryska) *Making the Baltic Union: the 1655 Federation of Kedainiai between Sweden and the Grand Duchy of Lithuania* (Saarbrücken 2008). E-post: andrej.kotljarchuk@historia.umu.se

År 1945 förvisades cirka 100 svenskbybor av den hemliga polisen NKVD ("Folkkommisariatet för inrikes ärenden") från Tyskland till den finsk-ugriska regionen Komi i nordöstra delen av europeiska Ryssland eftersom de klassificerades som *volksdeutsche* och andra folkets fiender. Huvudsyfte med detta var "att göra om svenskbyborna till riktiga sovjetiska medborgare".²

Inom Michel Foucaults och Alberto Meluccis teoretiska ramar analyseras i denna artikel tvångsnormaliseringens tekniker som användes för ideologisk och lingvistisk omstöpning av ukrainasvenskarna och deras kollektiva motstånd.

Historisk bakgrund

Bönderna i Gammalsvenskby (Starosjvedskoje) har en historia som erbjuder en unik möjlighet att studera de totalitära teknikernas inverkan på människan under 1900-talet. Kolonin anlades efter en ukas av Katarina den stora i Nya Ryssland (Novorossija) i nuvarande södra Ukraina.³ Åren 1790–1791 skickades även krigsfångar från det svensk-ryska kriget till Gammalsvenskby.⁴ Den svenska bondekolonin vid stranden av Dnjepr, inte långt från dess utflöde i Svarta havet, är den enda skandinaviska bosättningen i Eurasien öster om Finland.

Något som vid 1900-talets början, enligt svenska och ryska forskare, var utmärkande för svenskbyborna var den höga graden av etnisk självmedvetenhet.⁵ Svenskbyborna såg sig som svenskar och behärskade sitt modersmål både i dialektformen (svenskbymål) och standardformen (rikssvenska).⁶ Vid mitten av 1800-talet hade svenskbyborna etablerat

2. Fond 1, opis 4, akt 180, s. 257, delrepubliken Komis arkiv (RGAOPDF), Syktyvkar, Ryssland.

3. Julius Madisson (red.), *Antifeodal'naja bor'ba volnych sjvedskich krest'jan v Estlandii XVIII–XIX vv* [Den antifeodala kampen bland de svenska frivilliga bönderna i Estland] (Tallinn 1978), dok. nr 70.

4. Andrej Kotljarchuk, "Sjvedy na beregach Dnjepra: Ukraina i ukraintsy v rannej istorii Gammalsvenskby" [Svenskarna på stranden av Dnjepr: Ukraina och ukrainare i Gammalsvenskbyns tidigmoderna historia], i Jury Savchuk (red.), *Ukraine and Sweden on the crossroads of history* (Kiev 2010) (under utgivning).

5. Se t. ex. Jörgen Hedman & Lars Åhlander, *Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina* (Enskede 2004) s. 104–123; Andrej Kotljarchuk, "Nemtsy Ukrainy v sud'bach sjvedskoj kolonii na Dnjepre" [Ukraina-tyskar i den svenska Dnjepr-kolonins öde, 1805–2007], i Svetlana Bobyleva (red.), *Voprosy germanskoj istorii* (Dnepropetrovsk 2007) s. 27–35; Tatiana Shrader, "Sjvedy Ukrainy, bor'ba za sochranenie identitjnosti [Svenskar i Ukraina i kamp för att bevara identiteten], i Yrii Tjistov (red.), *Radlovskij sbornik* (St Petersburg 2008) s. 104–108.

6. Anton Karlgren, *Gammalsvenskby: land och folk* (Uppsala 1929); Alexander Mankov,

fasta kontakter med Konungariket Sverige och svenskarna i Storfurstedömet Finland. Tack vare dessa kontakter kunde man i byn bygga upp svenska kulturinstitut: en skola, en församling, ett bibliotek, en kör och så vidare. På så sätt åstadkoms en inympning av den moderna nationalismen.⁷

Religiöst sett var byborna svenska lutheraner. Kyrkan i Gammalsvenskby var den första lutherska helgedomen i Nya Ryssland och församlingen var aktiv mellan 1782 och 1929. I socioekonomiskt och juridiskt hänseende var bönderna i Gammalsvenskby-distriktet utländska bosättare i det tsariska imperiet, och fram till de borgerliga reformerna i slutet av 1800-talet hade man långtgående juridiska och ekonomiska privilegier samt visst politiskt självstyre. Även efter reformerna i början av 1900-talet såg den faktiska situationen för de svenska kolonisterna betydligt bättre ut än för de ukrainska, judiska och ryska lantbrukare som var deras grannar.⁸

Under den första halvan av 1900-talet (1917–1953) blev den svenska bosättningen vid Svarta havet föremål för ett antal experiment som utfördes av olika politiska regimer. Målet för experimenten var att göra svenskbyborna mer lojalt inställda till den nya regimen genom att förändra deras kollektiva identitet. Under åren 1923–1929 genomfördes i Sovjetunionen en stark nationell politik av *korenizatsija*, som innebar att man starkt gynnade de små minoriteternas språk.⁹ Samtidigt prioriterade man dessa minoriteter vid rekrytering till offentliga tjänster. I Ukraina implementerades politiken under ledning av centralkommissionen för nationella minoriteter (TsKNM). Målet var att av dessa tidigare utländska bosättare i det ryska imperiet skapa en lojal etnisk minoritet i Ukraina, men troligen på grund av ekonomiska svårigheter valde många i stället att utvandra till Sverige.

⁷”Selo Starosjvedskoe (Gammalsvenskby) i ego dialekt: rezultaty issledovanij 2004–2006 gg.” [Gammalsvenskby och dess dialekt: forskningsresultat 2004–2006], i Tamara Torstendahl-Salytjeva (red.), *Sjvedy: susjnost’ i metamorfozy identitjnosti* (Moskva 2008) s. 294–314.

⁸Piotr Wawrzeniuk, ”En resande i svenskhet: Herman Vendell i Gammalsvenskby 1881”, *Personhistorisk tidskrift* 2 (2009) s. 149–164.

⁹Svetlana Bobyleva, ”Sjvedy i gosudarstvennaja vlast’ Ukrainy” [Svenskar i Ukraina och statlig makt], i Svetlana Bobyleva (red.), *Voprosy germanskoj istorii* (Dnepropetrovsk 2008) s. 247–268.

⁹Se James E. Mace, *Communism and the dilemmas of national liberation: national communism in Soviet Ukraine, 1918–1933* (Cambridge, MA 1983) s. 215f.; Terry Martin, *The affirmative action empire: nations and nationalism in the Soviet Union, 1923–1939* (Ithaca, NY 2001).

Åren 1929–1938, efter det att nästan hela byn (888 personer) hade utvandrat, genomfördes ytterligare ett omfattande projekt, denna gång i Sverige under kontroll av Gammalsvenskbykommittén, en särskild myndighet upprättad av den svenska regeringen.¹⁰ Experimentet gick ut på en fullständig integration av de "fortida" svenska kolonisterna i det moderna svenska samhället genom att förvandla dem till "framgångsrika svenska bönder". De emigrerade svenskbyborna tilläts inte att bilda en separat bosättning, utan de spreds ut över hela landet för att "lära sig de svenska reglerna inom ekonomi och vardagsliv". De flesta svenskbyborna fick svenskt medborgarskap relativt omgående. Särskilda av kommittén utsedda inspektörer kontrollerade olika aspekter av integreringen av denna "svenskarnas förlorade stam" i det svenska samhället.¹¹ En del av svenskbyborna (265 personer) återemigrerade åren 1930–1931 till Sovjetunionen av ideologiska skäl samt som ett uttryck för sin ovilja att underordna sig denna politik. Efter deras återkomst till Krasnosjvedskoje (Röda Svenskbyn) genomfördes där åren 1931–1937 ett experiment administrerat av Komintern och under ledning av kommunister från Sveriges kommunistiska parti. Experimentet gick ut på att bygga upp den första svenska kolchosen respektive byrådet i Sovjetunionens historia.¹²

Under "NKVD:s nationella operationer" åren 1937–1938 arresterades och arkebuserades 23 svenskbybor, anklagade för att ha byggt upp en "svensk kontrarevolutionär spionorganisation". Under 13 månader mellan 1937 och 1938 mördades totalt 247 000 sovjetiska medborgare från omkring 25 olika etniska nationaliteter i "de nationella operationerna". Bland dem fanns tyskar, polacker, finnar och samer, samt ester, letter och litauer. Efter 1991 har forskare fått tillgång till tidigare sekretessbelagda källor från de sovjetiska arkiven som belyser denna typ av statligt förtryck.¹³ 1930-talets sovjetiska terror mot etniska minoriteter var topp-

10. Gammalsvenskbykommittén (senare Gammalsvenskbystiftelsen), Handlingar 1929–1938, Riksarkivet (RA) 420085; 420084.

11. Anna Wedin, "Gammalsvenskbybornas emigration till Sverige 1929; en studie i svenskhet och etniskt ursprung", opublicerad C-uppsats i historia, handledare Andrej Kotljarchuk, Institutionen för Genus, kultur och historia, Södertörns högskola, vårterminen 2007.

12. Andrej Kotljarchuk, "A little red Sweden in Ukraine: the Comintern project in Gammalsvenskby", i David Gaunt & Piotr Wawrzyniuk (red.), *Questions of identity: Swedish colonists of Ukraine in the age of extreme* (Bloomington, IN 2011), under utgivning.

13. Lennart Samuelson & Andrej Sorokin, "Den ryska 'arkivrevolutionen': källvolymen belyser sovjetepokens mörka sidor", *Historisk tidskrift* 127:4 (2007) s. 754f.

hemlig och morden genomfördes i stor skala. Avrättningarna beslutades utan inblandning av domstolsväsendet av en så kallad trojka, bestående av den lokala chefen för NKVD, partisekreteraren och åklagaren. Offren dödades i nattetid på särskilda platser, bevakade av hemliga polisen, som sedan fick dölja alla spår.¹⁴ Efter den massiva terrorvågen avskaffades 1938 alla nationella administrativa, ekonomiska och kulturella institut – det nationella byrådet, den svenska kolchosen, den svenska skolan, den lutherska församlingen och studiecirkeln om svensk kultur – i Svenskby. Detta assimileringprojekt, som gick ut på att med terror ”normalisera” den svenska minoriteten, avbröts av kriget.

Den tyska ockupationen av Ukraina 1941–1943 medförde att svenskbyborna blev offer för ännu ett experiment, denna gång i form av en nazi-germanisering av den svenska befolkningen i Altschwendendorf. Med utgångspunkt i svenskarnas rastillhörighet erbjöd den nazistiska regimen dem ställning som *volksdeutsche* (etniskt tyska). Byn stod under Schutzstaffelns (SS) särskilda bevakning och kontroll. Där öppnades en tysk skola och det fanns också en aktiv avdelning av Hitlerjugend samt en hemvärnsstyrka i byn. Ungdomar massrekryterades till tjänstgöring inom polisen och armén. Vid samma tid (1941) utplånades den judiska befolkningen i grannbosättningarna Novyj Beryslav och Lvovo av SS:s Einsatz-grupper i syfte att åstadkomma ett ”rasmässigt rent livsrum för volksdeutsche”.¹⁵ Efter det att byns befolkning deporterats till Tredje riket i oktober 1943, fortsatte germaniseringspolitiken gentemot de

14. Se Mikolaj Iwanow, *Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921–1939* [Det straffade första folket: polackerna i Sovjetunionen 1921–1939] (Warszawa-Wrocław 1991); Auvo Kostiaainen, ”Genocide in Soviet Karelia: Stalin’s terror and the Finns of Soviet Karelia”, *Scandinavian journal of history*. 21:4 (1996) s. 332–341; Ksenofont Sanukov, ”Stalinist terror in the Mari Republic: the attack on “Finno-Ugrian bourgeois nationalism”, *Slavonic and East European review* 74:4 (1996) s. 658–682; Terry Martin, ”The origins of Soviet ethnic cleansing”, *Journal of modern history* 70:4 (1998) s. 813–861; Nikita Okhotin & Arsenij Roginskii, ”Iz istorii ‘nemetskoi operatsii’ NKVD 1937–1938” [Ur historien om NKVD:s ”tyska operation” 1937–1938], *Repressii protiv sovetskikh nemtsev* (Moskva 1999) s. 35–74; Otto Pohl, *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1945* (Westport, CT 1999); Nicolas Werth, ”The mechanism of a mass crime: the Great Terror in the Soviet Union, 1937–1938”, i Robert Gellately & Ben Kiernan (red.), *The specter of genocide: mass murder in historical perspective* (Cambridge 2003) s. 215–239; Hans Schafranek & Natalia Musienko, ”The fictitious Hitler-Jugend: conspiracy of the Moscow NKVD”, i Barry McLoughlin & Kevin McDermott (red.), *Stalin’s terror: high politics and mass repression in the Soviet Union* (Basingstoke 2003) s. 208–224; Hiroaki Kuromiya, *The voices of the dead: Stalin’s Great Terror in the 1930s* (New Haven & London 2007); Nick Baron, *Soviet Karelia: politics, planning and terror in Stalin’s Russia, 1920–1939* (London 2007).

15. David Gaunt, ”Swedes of Ukraine as Volksdeutsche: the experience of world war”, i Bobyleva (red.) (2007) s. 239–250.

ukrainska svenskarna under åren 1943–1945. I Tyskland fick svenskbyborna tyskt medborgarskap och rätt till sociala bidrag och förmåner.¹⁶

Den deportation av svenskbyborna från Tyskland till republiken Komi som följde hösten 1945, efter Sovjetunionens krigsseger, innebar en fortsättning på Stalins normaliseringsprojekt och fick särskild betydelse med tanke på att svenskarna under så lång tid hade påverkats av nazipropagandan. Efter att ha vistats i filtrationsläger i Tyskland, Ukraina (Kovel) och Vitryssland (Brest), förvisades svenskbyborna, med passens uppgifter om bostadsort som grund, i egenskap av "volksdeutsche tills dess särskilt beslut fattas" till den autonoma sovjetrepubliken Komi. Det totala antalet förvisade volksdeutsche från Tyskland uppgick 1945 till 208 000, av vilka 10 132 skickades till Komi.¹⁷ Det bör understrykas att just denna idé låg till grund för den uppgift som gavs till NKVD:s apparat för deportationsärenden: "att av opålitliga element skapa medvetna byggare av det socialistiska samhället".¹⁸

Teoretiska ramar

Denna artikel representerar ett försök att belysa svenskbybornas förvisning genom det prisma som erbjuds av Michel Foucaults begrepp "tvångsnormaliseringens teknik" och Alberto Meluccis "förändringar i den kollektiva identiteten".¹⁹ Den normaliseringsteknik som leder till en för regimen fördelaktig förändring i den kollektiva identiteten innehåller tre huvudsakliga beståndsdelar:

- en ny normativ standard för identiteten: politisk, socioekonomisk och kulturlingvistisk;
- upprättande av nya gränser: geografiska, sociala och politiska;
- införande av nya gruppvärderingar: genom utbildning, propaganda, arbete, militärtjänstgöring och dylikt.

16. Fond R-4033, opis 7, akt 1276, s. 159–243, Cherson länsarkiv (DAKhO), Cherson, Ukraina.

17. Nikolaj Pobol & Pavel Polian (red.), *Stalinskie deportatsii 1928–1953: dokumenty* [Stalins deportationer 1928–1953: dokument] (Moskva 2005) s. 619.

18. Fond 1, opis 4, akt 180, s. 257 (RGAOPDF).

19. Michel Foucault, *Discipline and punish. the birth of the prison* (Harmondsworth 1979); Sylvère Lotringer (red.), *Foucault, Michel, Foucault live: (interviews 1961–1984)* (New York 1996) s. 74–82, 105–112, 226–240; Alberto Melucci, "The process of collective identity", i Hank Johnson & Bert Klandermans (red.), *Social movements and culture* (Minneapolis, Minn 1995) s. 41–63.

Makt, enligt Foucault, är en aspekt av möten och mellanmänniska relationer. Makten studeras bäst på mikronivå. Det är inte meningsfullt att i regimens handlingar söka tydliga ekonomiska mål eller andra mål av logisk art. Varje politisk regim har sin egen teknologi, men det finns bara ett enda mål – underkastelse – och en enda metod *par préférence* – våld. Den extrema våldssituationen förstärker teknikens verkan, vilket gör det möjligt för regimen att genomföra en tvingande kontroll över individens och gruppens liv.²⁰ Skillnaden mellan den gamla identitetsstandarderna och de nya kraven utgör grunden för konflikter och förändringar i den kollektiva identiteten.

Utrymmet här medger inte en utveckling av alla aspekter av tvångsnormalisering. Undersökningen är inriktad på att studera regimens introduktion av en ny normativ standard och utformande av nya gränser samt strategin för kollektivt motstånd.

Tidigare forskning har framför allt behandlat den breda nivån: man har undersökt villkoren för tusentals offer och analyserat orsakerna till speciella tvångsbosättningar i straffarbetslägren Gulag med fokus på demografiska och geografiska data.²¹ I sin bok *De som viskade* visar Orlando Figes, i motsats till tidigare forskning, de nya möjligheter som den muntliga historieforskningen (*oral history*) ger, och han fokuserar främst på konsekvenserna av förtrycket i enskilda människors liv.²² Han lyfter också in berättelser från offrens barn, röster som saknas i officiella källor. Figes påpekar att det finns källkritiska problem med vittnesberättelserna.²³ I detta avseende betonar Kristian Gerner, i en recension av Figes bok, att "många av vittnena som hade personliga minnen av förtrycket under Stalin klädde sina berättelser i en dräkt som hade lånats från dessa [Gulag-skildringarna; AK] och andra ryska författares verk vilka inte publicerades i Sovjetunionen men uppenbarligen var spridda och kända."²⁴ Figes tycker ändå att muntliga vittnesmål är mer tillförlitliga än litterära memoarer, även om också de ofta kläddes i en dräkt som lånats från den klassiska Gulag-litteraturen. Till skillnad från memoarer

20. Roddy Nilsson, *Foucault: en introduktion* (Malmö 2008) s. 83–91.

21. Se t.ex. Viktor Zemskov, *Spetsposelentsyy v SSSR 1930–1960* [Särskilda bosättare i Sovjetunionen] (Moskva 2003); Pavel Polian, *Ne po svoei vole: istorija i geografija prinuditel'nykh migratsij v SSSR* [Mot sin vilja: tvångsflyttningarnas historia och geografi i Sovjetunionen] (Moskva 2001).

22. Orlando Figes, *De som viskade: tystnad och terror i Stalins Sovjet* (Lund 2009).

23. Figes (2009) s. 684.

24. Kristian Gerner, "Viskningarnas samhälle", *Axess* 3 (2008) s. 68.

kan muntliga vittnesmål testas mot andra vittnesmål och arkivmaterial för att skilja verkliga minnen från konstruerade schabloner.²⁵

De informanter som jag har intervjuat i arbetet med denna uppsats är vanliga, lågutbildade kolchosarbetare. De har som regel inte läst Solzjenitsyn och andra Gulag-skildringar, och har sannolikt därför inte påverkats av dessa i någon högre grad. Det finns naturligtvis även hos dem minnesluckor, sammanblandningar och missförstånd. Många menar sig ha blivit förvisade till Sibirien trots att delrepubliken Komi ligger i Europa. I berättelserna finns flera exempel på detaljer när det gäller datum och namn som inte stämmer överens med arkivkällornas uppgifter. För mig är ändå huvudsaken att man genom intervjuer kommer åt offrens perspektiv på statens maktutövning.

En ny normativ standard

De flesta av de män bland svenskbyborna som hade befunnit sig i den sovjetiska ockupationszonen dömdes till långa fängelsestraff för att ha tjänstgjort i Wehrmacht, polisen eller SS-trupperna och skickades till olika läger i Vorkuta och Ural. Därför var det bland svenskbyborna främst kvinnor, åldringar och barn som förvisades till "speciella bosättningar" i Komi. De förvisade anklagades för "frivillig flykt till utlandet", "frivilligt antagande av status som *volksdeutsche*" med de privilegier som detta medförde samt "frivilligt antagande av tyskt medborgarskap under vistelsen i Tyskland". Enligt den åklagarmyndighet som under 1990-talet arbetade med rehabilitering av de förvisade svenskarna var deras skuld långsökt och deras handlingar inte av "frivillig natur".²⁶ Svenskbyborna, som var uppfostrade i ett totalitärt system, blev nu underkastade de krav som ställdes av ett nytt, repressivt maskineri. Identitetshandlingarna för *volksdeutsche* hade delats ut till alla svenskbybor på ett allmänt möte i byn 1942. Svenskarna hade ingen möjlighet att vägra att delta i denna av myndigheterna i förväg annonserade åtgärd, med tanke på det uppförandedemonster man hade lärt sig före kriget. Att offentligt avsäga sig statusen som *volksdeutsche* hade inneburit en allvarlig risk, såväl för individen som för dennes familj. Svenskbyborna kände väl till att nazisterna hade utrotat de lokala judarna och romerna. Enligt NKVD:s förhörprotokoll hade *volksdeutsche*-svenskarnas enda privilegier varit den utdelning av

25. Figes (2009) s. 685f.

26. Fond R-4033, opis 1, akt 1276, s. 196–211 (DAKho).

matpaket och tvålv som kvinnorna i byn hade utnyttjat. "Den frivilliga flykten till utlandet", var egentligen en tvångsevakuering av alla bybor, genomförd den 27 oktober 1943 av militära trupper inom ramen för SS:s operation för evakuering av 72 000 svartahavstyskar.²⁷ Om svenskbybornas negativa inställning till händelsen vittnar en sorglig sång som skrevs under denna tid:

*Från Ukraina vi ut reste
Alla svenskar stora och små
Ingen gick den väg för rosor
Alla vara vi lika en.*²⁸

Straffet för att ha gått över till fiendeläget blev deportation till vissa områden inom Sovjetunionen som organiserades efter etnisk tillhörighet. Här kom makten med en ny normativ standard.²⁹ I fältet "tidigare straffad", i paragraf 11 i svenskbybornas rapporteringskort stod ordet "spetskontingent" (särskild kontingent).³⁰ Den särskilda kontingenten behöll formellt sin status som "fri medborgare i Sovjetunionen". De förvisade kunde till exempel rösta och motta statliga utmärkelser. Till skillnad från lägerfångarna var de förvisade skyldiga att delta i offentliga ritualer av politisk karaktär: politiska sammanträden, val till högsta sovjet och dylikt. En viktig beteendestrategi var att offentligt demonstrera sin positiva hållning till Sovjetmakten, armén och NKVD samt till kamrat Stalin själv. Dessutom var de repatrierade skyldiga att fördöma ordningen i det nazistiska Tyskland och de förbjöds att nämna de positiva sidorna i vardagslivet i Tredje riket. Det var NKVD:s särskilda kommandanturer som bestämde var och hur de förvisades arbete skulle utföras. Hårt fysiskt tvångsarbete var huvudelementet i "omskolningen" av de tvångsförflyttade till medvetna sovjetmedborgare. Någon tidsbegränsning för deras förvisning fanns vanligen inte och i NKVD:s beslut skrev man "fram tills dess särskilt beslut fattas". Det var med andra ord myndigheterna som bestämde när man skulle kunna börja

27. Ingeborg Fleischhauer (red.), *The Soviet Germans: past and present* (New York 1986) s. 87.

28. Fältarbete och inspelningar i Zmiivka (Gammalsvenskby), nov. 2006, i författarens förvar.

29. Espen Schaanning, *Fortiden i våre hender: Foucault som vitenshåndtør* (Oslo 2000), bd 2, s. 444–447.

30. Zjesjart fanerfabriksarkiv, Syktyvkar, Ryssland (i privat ägo).

anse att *volksdeutsche*-svenskarna hade blivit lojala sovjetmedborgare. Deras skuld ansågs vara kollektiv, men frigivandet var individuellt. Den som följde de nya politiska reglerna kunde räkna med att någon gång i framtiden bli fri. Den enskilde bedömdes utifrån hur avvikande denne var från det normgivande beteendet. Om man till exempel jämförde livet i Tyskland med vardagslivet i Sovjetunionen eller om man visade sin religiositet öppet ledde detta till straffsanktioner från statens sida. Den skyldige fick sin dom och fyllde på leden av straffångar och föll helt och hållet ur de "normala" sociala och politiska strukturerna i samhället.

Den nya språkliga standarden möjliggjorde en omskolning av svenskbyborna till vanliga sovjetmedborgare. Det ryska språket spelade en viktig roll som markör, eftersom ryskan gjorde det möjligt att få dem att ta till sig den sovjetiska kulturen. Svenskarna kom till Komi som *volksdeutsche*, vilket kom att prägla den vardagliga språkanvändningen. De andra förvisade etniska grupperna (ester och kalmucker) hade myndigheternas tillåtelse att använda sina modersmål i vardagligt umgänge och i kulturlivet, men "tyskarna" var berövade denna möjlighet. De lokala myndigheterna och befolkningen var synnerligen negativt inställda till de "förhatliga fascisternas" språk. Lokalbefolkningen i Komi kände inte till att det i Sovjetunionen fanns en mycket stor tysk minoritet (mer än en miljon) och betraktade de förvisade som riktiga tyskar från Tyskland.³¹ Svenskarna behärskade inte ryska när de kom till Komi och använde sig därför av ukrainska. Lokalbefolkningen i byarna, som talade komi-dialekt, förstod inte vad de sade. De förvisade svenskarna försökte att undvika att tala sitt modersmål, svenska, på offentliga platser, eftersom lokalbefolkningen uppfattade detta som tyska och omedelbart ställde till med konflikter. Svenskarna hade ingen möjlighet att läsa på sitt modersmål, vilket innebar ett lidande för den äldre generationen. Alla svenska barn i skolåldern var skyldiga att gå i en särskild skola i Zjesjart, där undervisningen uteslutande hölls på ryska. Anna Ljutko (flicknamn Sigalet; f. 1931) nämner att det var "mycket svårt" att gå i skolan i Zjesjart för att det var svårt att förstå språket. Anna Ljutko fick till en början sin undervisning på ukrainska, men senare (1941–1945) gick hon i tyska skolor i Ukraina och Tyskland.³² Under krigsåren lärde

31. Viktor Bruhl "Deportirovannye narody v Sibiri, 1935–1965", [Deporterade folk i Sibirien 1935–1965], *Nakazannyi narod: repressii protiv sovetskich nemtsev* (Moskva 1990) s. 111f.

32. Intervju med Anna Lutko, Zmiivka, nov. 2006, i författarens förvar.

hon sig, liksom de andra barnen från Gammalsvenskby, att behärska standardtyska väl.

I april 1944 besökte korrespondenten Herje Granberg från *Aftonbladet* svenskbyborna i det tyska bosättningsområdet Warthegau. I en rapport till svenska Utrikesdepartementet noterade han att barnen i småskoleåldern, till skillnad från de äldre generationerna, använde tyska som umgängesspråk.³³ Det svårtillgängliga ryska undervisningsspråket blev till en svår psykologisk barriär för den yngre generationen av svenskbybor i Komi.

Det var inte bara undervisningen på ryska som innebar ett trauma, utan också det för svenskbyborna nya kyrilliska alfabetet. Arvid Knutas (f. 1934), nämner att inläringen av det komplicerade alfabetet blev en allvarlig prövning för honom. Arvids familj återemigrerade 1931 från Sverige till Sovjetunionen. Fadern Gustav Knutas arresterades och avrättades 1937 av NKVD. De arresterades släktingar utsattes samtidigt (1930–1955) för en desinformationskampanj och man berättade inte för dem om offrens verkliga öde.³⁴ Arvids mor, Roza Knutas, hade 1944 kunnat lämna Tyskland med sina barn och resa till Sverige (omkring 50 svenskbybor utnyttjade den möjligheten),³⁵ men hon valde att frivilligt återvända till Sovjetunionen i hopp om att återfinna sin make. I stället för ett möte med maken väntade en lång fångenskap i Komi. Arvid Knutas tillhörde sålunda den andra generationen svenskar som led under den sovjetiska repressionen. Efter frigivandet 1954 stannade han i Syktyvkar, där han avslutade en ganska lyckad yrkeskarriär som chef inom byggsektorn. Trots att Arvid Knutas alltså lyckades väl med sin integration i det sovjetiska samhället är han väl medveten om att priset för detta är de trauman han fick som ett resultat av tvångsnormaliseringen. I hans hem hade man aldrig någon hund, eftersom det skulle påminna honom om vakthundarna i Gulag. Först på 1990-talet fick Arvid höra sanningen om faderns tragiska öde. Hans beskrivning av den egna identiteten är komplicerad. Arvid behärskar svenska dåligt på grund av den mångåriga

33. Herje Granberg till Kungl. Beskickningen i Berlin. 15/4 1944, Utrikesdepartementet 1920 års dossiersystem, Diverse biträde år utläningar Gammal-Svenskby-boar. P. 1534, del III (RA).

34. Igor Kuznetsov, "Istorija polititjeskich repressij, terminy, poniatija, opredelenija" [Det politiska förtryckets historia, termer, begrepp, definitioner], *Historytjny almanach* 9 (2004), s. 77–91.

35. "Gammalsvenskbyborna", 1944, Beskickningsarkiv Berlin, P 1944, volym F1C:44 (RA).

bristen på träning. Hans tyskkunskaper finns kvar, men det var ryskan som blev hans första språk. Flera av hans släktingar emigrerade efter Sovjetunionens fall till Sverige och Tyskland. Trots detta har Arvid och hans bror Oskar, som föddes 1930 i Ljungarums församling i Jönköpings län, bestämt sig för att stanna i Ryssland.³⁶

I de förvisades vardag tilläts inget religionsutövande. Religiös litteratur på svenska (Bibeln och psalmboken) konfiskerades som "antisovjetiska publikationer" i NKVD:s filtrationsläger. Det bör understrykas att individuell bibelläsning och gemensam psalmsång tillhör lutheranernas viktigaste religiösa handlingar. Vid ankomsten till Sverige beskrevs svenskbyborna av vänsterpressen som en konservativ religiös grupp.³⁷ Efter återkomsten till Sovjetunionen saknade svenskbyborna såväl präst som kyrkobyggnad. Då började församlingen besöka den tysk-lutherska kyrkan i grannbyn Schlangendorf. Det var uppenbarligen ett svårt beslut eftersom svenskarna, sedan mitten av 1800-talet, hade kämpat mot tyskarna för att få en egen svensk församling.³⁸ Efter gripandet av den tyske prästen i byn, Friedrich Lang, 1933 övertogs dennes roll som religiös ledare av svenskukrainskan Alvina Hinas. Hon arresterades och avrätades av NKVD 1937 med motiveringen att hon bedrivit olaglig religiös propaganda.³⁹ Det fanns inte någon luthersk helgedom i Komi, och under 1930-talet satt alla lutherska präster i Sovjetunionen i läger eller hade blivit undanröjda.⁴⁰ Myndigheterna i Ust-Vymlag visade sin antireligiösa nit genom att placera den centrala administrationsbyggnaden på den plats där det gamla centret för ortodox kultur i Komi hade legat. Genom den antireligiösa politiken berövades alltså de svenska protestanterna möjligheten att upprätthålla den religiösa komponenten av sin identitet. Man kan notera att svenskbyborna hade konfessionsfrihet under åren av nazistockupation. Skillnaden mellan den gamla och den nya standarden för identitet ledde utan tvivel till konflikter.

36. Arvid Knutas, brev till författaren (18/6 2007).

37. Jonas Ramstedt, "Utsugningsobjekt eller stamfränder: rapporteringen om Ukrainasvenskar i vänsterpress 1929–1931", opublicerad C-uppsats i historia, handledare Andrej Kotljarchuk, Institutionen för Genus, kultur och historia, Södertörns högskola, vårterminen 2007, s. 61.

38. Wilhelm Kahle, *Geschichte der lutherischen evangelischen Gemeinden in der Sowjetunion, 1917–1938* (Leiden 1974) s. 247–251.

39. Fond R-4033, opis 4, akt 359, s. 20–22 (DAKHO).

40. Arto Luukkanen, *The religious policy of the Stalinist state: a case study: the central standing commission on religious questions, 1929–1938* (Helsinki 1997) s. 127–177.

Upprättande av nya gränser

I sin forskning påpekar Laura Engelstein att "the example of Russia is also instructive as a test case for Foucault's discursive hypothesis, which locates to authority and coercive power of the disciplinary mechanisms in the production of knowledge and the implementation of scientifically legitimated norms".⁴¹ Avsikten med denna politik genomskådades förstås redan på sin tid av den sovjetiska intelligentsian. Lydia Ginzburg skrev till exempel i sin dagbok år 1942 att "regimen satte i system att drastisk förändra individen och forma henne till en lojal medborgare."⁴²

De förvisades ställning bestämdes av sovjetregeringens rättsakter från 1945: "Förordning om de förvisades ställning", och "Förordning om NKVD:s särskilda kommandanturer i Sovjetunionen".⁴³ Formellt hade de tvångsförflyttade "en sovjetmedborgares alla rättigheter, förutom de begränsningar som stadgas i lag". Just dessa mikrobegränsningar var det som formade tillvaron i ofrihet. Alla förvisade skickades till landets avlägsnare delar, vanligtvis där det rådde svåra klimatförhållanden. Väl på plats blev de dessutom isolerade från den fria befolkningen genom att nya geografiska, sociala och politiska gränser skapades. Alla förvisade levde i isolerade samhällen som övervakades av NKVD. Att på eget bevåg bege sig av från byn betraktades som flykt och bestraffades med tre års lägervistelse. I stället för av de vanliga sovjetmyndigheterna sköttes de förvisades ärenden av en bestraffningsapparat inom NKVD:s särskilda kommandanturer, som med hjälp av mindre men kända bestraffningar (till exempel 15 dagars arrest) i praktiken fick absolut makt över de förflyttade. De tvångsförflyttade var skyldiga att underordna sig alla bestämmelser som specialkommendanten utfärdade. NKVD:s hemliga direktiv nr 181, daterat den 11 augusti 1945, medförde att alla *volksdeutsche* blev införda i ett operativt register och specialkommendanten gavs uppgifter rörande värvning, spaning och hemlig dygnetruntbekvakning av de förvisade. Den särskilda kommandanturen bestämde var och hur

41. Laura Engelstein, "Combined underdevelopment: discipline and the law in imperial and Soviet Russia", i Jan Goldstein (red.), *Foucault and the writing of history* (Oxford & Cambridge 1994) s. 225.

42. Andrej Zorin, "Lydia Ginzburg: opyt primerenija s deistvitel'nost'ju" [Lydia Ginzburg: upplevelsen av försoning med verkligheten], *Novoe literaturnoe obozrenie* 101 (2010) s. 32–51.

43. Generalnaja prokuratura RF: sbornik zakonodatel'nych i normativnych aktov o represijach i reabilitatsii zjertv političeskich repressij [Rysslands allmänna åklagare en samling av lagstiftning och regelverk angående förtryck och rehabilitering av offer för politiskt förtryck], vol. 1 (Kursk 1999) s. 374–382.

de tvångsförflyttade skulle arbeta, kontrollerade alla förändringar i det privata livet och fastställde produktionskvoter och matransoner.

Det var således myndigheterna som avgjorde svenskarnas position i samhällshierarkin. I det av Tyskland ockuperade Ukraina hade de fått en hög position i den nya hierarkin. Enligt nazisternas planer var det just *volksdeutsche* som skulle företräda den härskande rasen i öster.⁴⁴ Deportationen till Komi, å andra sidan, innebar att svenskbyborna tilldelades den lägsta nivån i sovjetsamhällets sociala rangordning. Under dem (faktiskt utanför samhället) fanns bara lägerfångarna. Egentligen var dock läget för NKVD:s särskilda kontingent (*eska*) i många fall värre än situationen för Gulagfångarna (*zeka*). Enligt Jevgenija Ginzburgs anteckningar ”ansågs eska-villkoren mildare än vår zeka-regim. Men så var det dock inte”.⁴⁵ Den jämförelsen säger också något om de förutsättningar som lägerfångarna och de förvisade i Ust-Vym lag levde under.⁴⁶ En av de förvisade, Viktor Tjernov, skrev i ett brev från Komi att ”det här är inget liv, det är ett straffarbete [...] det finns bara en utväg – att hamna i läger eller att rymma”.⁴⁷ Straffångarna kände till sin strafftid och väntade på den dag då de skulle frigges. Svenskarna var deporterade till landets nordliga delar på obestämd tid: ”fram tills dess särskilt beslut fattas”. Lägerfångarna garanterades en minimiranson av mat, bränsle och arbetskläder. De förvisade var skyldiga att utföra ett ”samhällsnyttigt arbete” för att få sin minimiranson. Arbetskläder fick de tvångsförflyttade köpa själva mot avdrag på framtida utbetalningar. Särskilt kännbart blev detta för de svenskar som, iklädda endast sommarkläder, anlände till Komi från Tyskland i december 1945. NKVD:s rapport om en av etapperna avslöjar att ”för att vi skulle kunna ta folk till destinationen levande var vi [vakterna; AK] tvungna att ge dem våra kläder, eftersom de flesta kom i bara skjortorna”. Vintern 1946 kunde man se hur kvinnliga *volksdeutsche* arbetade med trädfällning iförda lågskor.⁴⁸

Ukrainasvenskarna, deporterade som *volksdeutsche*, var den mest för-

44. Doris L. Bergen, ”The Nazi concept of ”Volksdeutsche” and the exacerbation of anti-semitism in Eastern Europe 1939–45”, *Journal of contemporary history*. 29:4 (1994) s. 569–582.

45. Eugenia Ginzburg, *Within the whirlwind* (New York 1981) s. 137. Det här kapitlet saknas i den svenska upplagan, se: dens., *Resa till avgrunden: en krönika från personkultens dagar* (Stockholm 1967).

46. Igor Michajlov, ”Skvoz nenast’e” [Genom oväder], i Zachar Ditjarov (red.), *Raspjatyje: pisateli – zhertvy polititjjeskich repressij* (S:t Petersburg 1998) s. 159–169.

47. Fond 1, opis’ 4, akt 180, s. 131 (RGAOPDF).

48. Fond 1, opis’ 3, akt 670, s. 70; akt 671, s. 51 (RGAOPDF).

nedrade kategorin av förvisade och sågs av myndigheterna som nazister. Orden "de betraktade oss som fiender" återkommer ofta i svenskbybornas hågkomster från vistelsen i Komi. De svåra förhållandena och våldet från statens sida var avsedda att öka effekten av normaliseringen. Det nya geografiska läget spelade en viktig roll för tvångsnormaliseringstekniken. Jordbrukare som de var från det sydliga stäppbältet i Ukraina tvingades arbeta inom skogsproduktionen i Rysslands nordligaste del, en för dem ny erfarenhet. Trots bristen på erfarenhet fick kvinnorna arbeta vid timmerterminalen.

Våld och motståndsstrategier

Den 12 december 1945 kom en grupp om 64 svenskbybor (mest kvinnor och barn) till byn Zjesjart där de anvisades arbeta vid timmerterminalen Bysjlykovo. Timmerbörsen i Bysjlykovo inrättades 1930 som en plats för "förvisning av kulaker", det vill säga av bönder från Ryssland, Vitryssland och Ukraina. Arbetarna vid timmerbörsen hade som uppgift att sortera virke. 1945 hade de flesta som bott där tidigare dött och de förvisade svenskarna flyttade in i de tomma jordkulorna, som var utrustade med tvåvåningsångar och primitiva kaminer. Svenskarna arbetade i Azizovbrigaden. Emma Malmas antecknar:

När vi kom fram var det 52 grader kallt. De kastade av oss under bar himmel. Vi hade bara tunna kläder. Det var därför mina barn måste dö. Det var hemskt vad de gjorde med oss... Barnen hade inga varma kläder. De fick sitta där nere i jordgrottan hela vintern. Vi fick bröd där bark blandats i mjölet. Jag minns hur min son Johannes spottade ut barkflisorna. "Vad är det här, mamma?" frågade han... Jag minns hur jag tänkte: "I dag lever vi. Men i morgon slår de kanske ihjäl oss".⁴⁹

Timmerbörsen Bysjlykovo var känd i Ust-Vymlag för att arbetet där utfördes som i ett straffläger. Där rådde en ständig brist på arbetskraft. De svenskor som skickades dit ingick i myndigheternas strategi enligt vilken hårt kroppsarbete skulle vara huvudinstrumentet för att göra *volksdeutsche* till medvetna sovjetmedborgare. Anna Portje noterar:

49. Gunnar Johansson & Roger Turesson, "Vi ha varit med om sådant som man inte kan tala om: intervju med Emma Malmas", *Expressen* (30/5 1993) s. 13–15.

Vi fick ge oss ut längs floden Vytjegda. Den var lika bred som Dnjepr och på den floden flottade man timmer... Vi hade ett helvete. Det var 53 grader kallt och vi fick arbeta ändå [...] På vintern fick jag klyva ved. Det var 60 centimeter långa trån som man skulle klyva. Vi stod i filtstövlar, när det snöade. Det var som att stå på en spegel. Det var halt som på is. Man fick vara försiktig. Två flickor skadade sig, en i handen och den andra i benet.⁵⁰

Till en särskild riskgrupp hörde barn i förskoleåldern och de äldre, som hela tiden var tvungna att uppehålla sig i jordkulorna. Till skillnad från vad som gällde för Gulagfångarna tog inte staten på sig ansvaret för liv och hälsa för de förvisades barn utan lade allt ansvar på föräldrarna. Amma Malmas förlorade på så sätt två små barn som hela vintern fick vistas nere i jordkulorna. Hennes nio månader gamla dotter Elsa dog den 9 januari 1946, tre veckor efter ankomsten till Komi. I dödsattesten står som den verkliga dödsorsaken "utmattning". Anna Malmas var sex år gammal när hon den 7 april 1946 dog av dubbelsidig lungtuberkulos. "Skröplighet" står cyniskt angivet som dödsorsak i 60-åriga Anna Utas dödsattest. Åren 1945–1946 dog elva av svenskarna i Bysjlykovo av svält och sjukdomar.⁵¹ Trots att den särskilda kommandanturen var skyldig att "tillgodose goda levnadsvillkor", var det ingen som ställdes till svars för dessa brott. Den extremt höga dödligheten och det låga födelsetalet var något som var typiskt för alla grupper av förvisade åren 1945–1947, men *volksdeutsche* låg sämst till i denna tragiska statistik.⁵² Milita Prasolova (flicknamn Portje; f. 1926) antecknar:

Det var den 5 januari 1946. Dagen efter dog pappa [Fredrik Portje, f. 1888]. Han ville ha vitt bröd och smör. Jag gav mig iväg för att köpa det. Det fanns inte. Man talade inte ryska där. När jag kom hem var pappa död... När pappa dog sade mamma: "Min dotter skall inte föda en annans barn, så de kokade för sig själva".⁵³

Ukrainasvenskarna blev ganska snabbt medvetna om att deras chanser att överleva och att återvända hem under de villkor som myndigheterna

50. Karl-Erik Tysk, *Gryningsljus: Gammalsvenskby i blickpunkten* (Skara 2007) s. 51f.

51. Myndighet för registrering av medborgarnas civilstånd och personakter (ZAGS) i Komi delrepubliken, Syktyvkar.

52. Bruhl (1990) s. 95–117.

53. Tysk (2007) s. 68–69.

hade skapat i Komi var minimala. Motstånd, enligt Foucault, uttrycker inte ett alternativ utanför makten, utan en del av samverkan mellan maktens utövare och undersåtar för att fungera vidare.⁵⁴ Att göra motstånd var faktiskt den enda möjlighet som fanns för potentiella ändringar av relationerna mellan makthavare och svenskbybor. Att svetsa samman en grupp utifrån etniskt självmedvetande var under dessa förhållanden den viktigaste mekanismen för att kunna göra kollektivt motstånd. Frågan om hur de olika etniska grupperingarna i Gulag och i förvisningsorterna agerade, och vilka inbördes relationer de hade, är otillräckligt utredd. Man känner till att efterkrigstidens förvisningsorter, till skillnad från lägren med deras internationella sammansättning, främst var uppbyggda efter nationell tillhörighet. Denna omständighet ökade dramatiskt den roll som nationalitetstillhörigheten spelade i de dagliga strategierna för överlevnad. Nikolaj Morozov noterar att andelen utlänningar i lägren i Komi hela tiden var betydligt högre än i andra områden i landet. ”Man ansåg att det bistra klimatet, straffarbetet i skogen och den avlägset belägna vistelseorten i sig garanterade ett hemlighållande och en isolering av dessa medborgare i kapitalistiska länder från det sovjetiska folket. Det var inte av en händelse som man kallade Komi för ’ett fängelse utan taggtråd.’”⁵⁵ NKVD:s industristiftelse Spetstroj inrättades i Zjesjart 1941 med uppgift att bygga en militärfabrik för tillverkning av flygfaner. De förvisade, liksom arbetare från alla landets regioner – Volgatyskar, ryssar och svenskar – tvångskommenderades till arbete på Spetstroj. I juni 1941, under massdeportationen av Estlands befolkning till Komi, skickades dussintals estlandssvenskar dit.⁵⁶ År 1945 fanns i lägren i Komi 2 476 finska krigsfångar, varav många var finlandssvenskar.⁵⁷ Vid uppförandet av fanerfabriken i Zjesjart arbetade där 246 krigsfångar från Finland (läger nr 367).⁵⁸ Den före detta svenska medborgaren Harry Hallin (f. 1922) arbetade som snickare på Spetstrojs fabrik. Han hade

54. Schaanning (2000) bd 1, s. 357–360.

55. Nikolaj Morozov, *Gulag v Komi krae 1929–1956* [Gulag i Komi-regionen 1929–1956], afdöferat dissertatsii (Ekaterinburg 2006) s. 34f.

56. Viktor Aman, ”Estlandssvenskarna under andra världskriget”, i Edvin Lagman (red.), *En bok om Estlands svenskar* (Stockholm 1961) s. 197f.

57. Viktor Konasov, ”Finskie voennoplennye vtoroi mirovoi voiny” [Finska krigsfångar under andra världskriget], *Sever* 11–12 (2002) s. 178–191; se också: Dmitri Frolov, *Sotavankina Neuvostoliitossa: suomalaiset NKVD:n leireissä talvi- ja jatkosodan aikana* [Krigsfänge i Sovjetunionen: finländarna i NKVD:s läger under vinter- och fortsättningskriget] (Helsingfors 2004).

58. Fond 1, opis 3, akt 1201, s. 56 (RGAOPDF).

på 1930-talet flyttat till Sovjetunionen tillsammans med sina föräldrar, och 1941 förvisades Hallin som "ett opålitligt element" till Komi.⁵⁹ Rysslandsvensken Knut Jonsson var chefsmekaniker vid Spetszjesjartstroj. Han kallades i de svenska kolonisternas nedtecknade hågkomster för ingenjör Andersson eller Jonsson från Leningrad men var i själva verket en svensk från Murmansk som genomgått teknisk gymnasieutbildning i Sovjetunionen.⁶⁰ Knut Jonsson var född 1912 i byn Kovda vid Vita havet och blev förmodligen ett offer för den deportation av "medborgare av utländsk nationalitet" som genomfördes 1940 i Murmansklänet på order av NKVD:s folkkommissarie Lavrentij Berija. Då deporterades 6 973 personer, huvudsakligen etniska finnar, samer, svenskar och norrmän.⁶¹

Det var en kombination av två omständigheter – möjligheten att skapa en grupp baserad på etnisk härkomst och kontakten med andra stamfränder – som enligt mitt förmenande kom att bli huvudanledningen till att svenskbyborna i Komi lyckades genomföra strategin för kollektivt motstånd. Jonsson skulle bli en nyckelfigur i kampen för att rädda svenskbyborna. Så här skildrar Emma Malmas de förvisades första möte med Spetszjesjartstrojs chefsmekaniker:

Plötsligt stod han där nere i jordgrottan, lång och välklädd. Han hörde att vi talade svenska.

– Goddag, sade ingenjören, som bör ha varit ordentligt förvånad. Är ni svenskar?

– Ja, vi är svenskar.

– Nå, varför är ni här?

– Vi vet inte varför vi är här. Det är inte rätt, Sverige krigar inte.⁶²

Den 22 april 1946, med hjälp av Knut Jonsson, tilläts de förvisade svenskarna lämna arbetet på timmerbörsen i Bysjlykovo och överfördes till Spetszjesjartstroj. På den nya arbetsplatsen arbetade svenskarna inomhus (på verkstaden för tillverkning av flygfaner) och fick bo i en utrustad barack. Härigenom kunde gruppen klara sig genom vintern 1946–1947 utan betydande förluster. Den 22 december 1946 blev Knut Jonsson frigiven från förvisningen och reste iväg för att arbeta i Parfino

59. Harry Hallins personliga handlingar. Zjesjart fanerfabriksarkiv (ZF), Syktyvkar, Ryssland, i privat ägo.

60. Knut Jonssons personliga handlingar (ZF), i privat ägo.

61. Pobol & Polian (2005) s. 17f.

62. Johansson & Turesson (1993) s. 14f.

utanför Novgorod. Innan han frigavs stöttade den svenske specialisten de deporterade i deras önskemål om att skriva en kollektiv böneskrift till högsta sovjets presidium. I böneskriften underströks att de *volksdeutsche*-svenskar som arbetade på Zjesjartfabriken för fanerframställning inte var tyskar utan svenskar och att de hade skickats till Komi av misstag. Brevet skickades till Moskva, och den 28 december 1946, enligt order nr 38/10149 från Inrikesministeriets avdelning för förvisningsfrågor, blev de internerade svenskbyborna från Spetszjesjartstroj ”utskrivna ur det särskilda registret i samband med utresetillstånd till sin hemort”.⁶³ Den 5 maj 1947 avreste svenskarna från Komi i en godsvagn hyrd i Vorkuta med destination Cherson. Efter att ha rest i en månad återkom de till sin födelseby i juni 1947.⁶⁴

Väl tillbaka i Gammalsvenskby var det ingen som väntade på dem. I de hus som hade tillhört svenska kolonister och deras tyska grannar hade myndigheterna 1945 låtit ukrainska emigranter från Polen – offer för efterkrigstidens flyttning av gränserna – flytta in.⁶⁵ Gammalsvenskby hade fått ett nytt namn, det mer slaviskt klingande Verbivka (”Pilbyn”). Senare kom den svenska byn att uppgå i byn Zmiivka (den före detta tyska bosättningen Schlangendorf), och 1947 fick svenskarna omkring 500 ukrainska bönder till grannar. De tyska bosättarna (omkring 2 000 personer) i det före detta ”svenskdistriktet” blev kvar i norra Ryssland och kom aldrig tillbaka till sina hemtrakter. De judiska grannarna från byn Novyi Beryslav gick under till följd av Förintelsen.

Andra världskriget och den politiska repressionen förändrade på ett radikalt sätt den etniska och kulturgeografiska kartan i Gammalsvenskby-området. De svenskbybor som 1946 befann sig i andra delar av Komi – och som inte inkom med något brev till myndigheterna där de förklarade att de var svenskar – blev inte befriade utan blev kvar i förvisning fram till 1954. Den kategorin av *volksdeutsche* förbjöds dessutom att återvända till Ukraina genom en förordning av Sovjetunionens ministerråd av den 21 mars 1958. Förbudet hävdes först 1972.⁶⁶ Praktiskt taget alla före detta

63. Memorials arkiv i Syktyvkar. Författaren tackar Michail Rogatjov för möjlighet att använda arkivmaterialet.

64. Jörgen Hedman, ”Svenskbybornas öden i Gulag-arkipelagen 1945–1947”, i Jörgen Hedman (red.), *Svenskbyborna 70 år i Sverige 1929–1999* (Visby 1999) s. 45–52.

65. Natalia Kuzovova, ”Dokumenti z istorii ukrainskich pereselentsiv iz Polshi u fondi Chersonskogo oblastnogo komitetu KP(b)U u 1944–1947” [Dokument från Chersons regionala partiarkiv rörande ukrainska invandrare från Polen], *Archivi Ukrainy* 4 (2005) s. 219–226.

66. Alfred Eisfeld, ”Administrativnye pereselentsy” [Administrativa bosättare], *Nemtsy*

volksdeutsche fanns fram till perestrojka kvar i KGB:s operativa register med alla konsekvenser detta innebar.⁶⁷

Avslutning

Frigivandet av svenskarna från förvisningen var en ovanlig, men inte unik händelse i det stalinistiska systemet: En grupp polacker som inte hade blivit frigivna 1941–1944 förflyttades 1945 till södra Ryssland för senare transport till hemlandet, och brist på arbetskraft föranledde 1946 ledarna för den lettiska respektive georgiska sovjetrepubliken att ansöka om frigivning av sina invånare från förvisning. 23 000 ryska bönder – före detta kulaker – blev befriade den 13 augusti 1946 genom en ukas av Stalin som tack för deras heroiska insatser under kriget.⁶⁸ Som ett resultat av normaliseringen av förhållandena mellan Sovjetunionen och Finland blev i januari 1946 ingermanländarna frigivna från sin förvisningsort. I motsats till svenskarna fick dock inte ingermanländarna tillstånd att återvända till sina hemtrakter, med undantag av de deltagare i andra världskriget som mottagit regeringsutmärkelser.⁶⁹

Det är två omständigheter som gör de svenska kolonisternas exempel unikt. För det första är detta det enda exempel som man känner till där befrielsen från tvångsförflyttningsorten under de första åren efter kriget kom till stånd genom ett initiativ underifrån. Svenskbyborna använde sig av en metod för motstånd som under sekler förfinats av de fria svenska bönderna. Metoden gick ut på kollektiva rättsliga motåtgärder genom att man direkt hänvände sig skriftligen till den högsta makten. Denna metod hade utarbetats av svenskbyborna och använts ett antal gånger i såväl Konungariket Sverige, det ryska imperiet och Sovjetunionen.⁷⁰ Det finns åtminstone två tidigare exempel på kollektiva hänvändelser till makthavarna från kolonisternas sida (1915 och 1919),

där de svenska bosättarna förde fram argumentet att de inte var av tysk

Rossii. *Encyklopedi*, vol. 1 (Moskva 1999) s. 29–31.

67. Se t.ex. Johannes Utas personliga handlingar, Fond R-4033, opis 1, akt 1276 (DAKHo) s. 172–179.

68. Zemskov (2003) s. 49.

69. *Ibid.*, s. 137f.

70. Jakob Koit, "De svenska Dagöböndernas kamp för sin fri- och rättigheter 1662–1685", *Svio-Estonica X* (1951) s. 50–153; Julius Madisson (red.), *Antifeodal'naja bor'ba volnych svedskich krest'jan* (1978) nr. 70; Shrader (2008) s. 104–108.

härkomst.⁷¹

För det andra blev svenskbyborna inte bara frigivna: de fick dessutom tillstånd att återvända till sin hemort och de behövde inte underteckna något dokument som förbjöd dem att bosätta sig i vissa områden i Sovjetunionen. På så sätt erkände sovjetmakten svenskbyborna som fullvärdiga sovjetiska medborgare. Det faktum att myndigheterna förlät dem kollektivt påskyndade processen för full integrering av den gammalsvenska gruppen i det sovjetiska samhället, samtidigt som man tabubelade socialiseringserfarenheten i Nazityskland och i det demokratiska Sverige.

Förvisningen till Komi forcerade processen för tvångsnormalisering av de svenska kolonisterna i Sovjetunionen. Den försvagade biologiska reproduktionsförmågan i gruppen, dess fragmentering och den medvetet skapade demografiska och kulturella krisen under vistelsen i Komi ledde till att de flesta svenskar på hemorten snabbt assimilerades i den ukrainska befolkningen. Redan 1959 noterade Bertil Wagner, korrespondent för den kommunistiska tidningen *Ny dag*, den höga nivån av assimilering hos den unga generationen svenskbybor.⁷² Svenskbyborna tvingades acceptera en ny normativ standard för identiteten. De ukrainska och ryska språken ersatte svenskan i vardagslivet. Den lutheranska religiositeten förde en mycket tynande tillvaro under senare delen av sovjettiden. De barn som föddes i byn efter 1947 fick i regel slaviska namn, var icke-religiösa och saknade det historiska minnet av svenskbyns förflutna. Den kulturella överföringen mellan generationerna skars av under 1940- och 1950-talen. Normaliseringen, i Foucaults mening som en del av samverkan mellan maktens utövare och undersåtar för att fungera vidare, kom på så sätt att visa sig som ett framgångsrikt projekt iscensatt av sovjetmakten. Förändring i den kollektiva identiteten ledde till att svenskbybornas levnadssätt intog karaktär av *Homo sovieticus*. Den minoritet inom gruppen som försökte bevara sitt språk och sina traditioner emigrerade till Sverige 1965–1966.⁷³ Bara 18 personer (alla äldre

71. Kotljarchuk (2007) s. 32–35.

72. Bertil Wagner, "På besök i Gammalsvenskby: artikelserie", *Ny dag* (8/8 1959; 10/8 1959; 14/8 1959; 17/8 1959). Bilden bekräftas av mina intervjuer på plats: intervju med Anna Lutko, Zmiivka, nov. 2006; intervju med Anna Portje, Zmiivka, nov. 2006, båda i författarens förvar. Matilda Norberg (f. 1919) ger dock en annan bild: Hon planerade hela tiden att emigrera till Sverige, vilket hon också gjorde 1965. Hon döpte sina två barn till namn som finns både på ryska och på svenska; intervju med Matilda Norberg, Roma (1/8 2008), i författarens förvar.

73. Hedman & Åhlander (2004) s. 411–415; intervju med Matilda Norberg, Roma (1/8 2008).

än 65 år) av de III registrerade medborgare som var av svensk härkomst i byn Zmiivka behärskade i början av 2000-talet det svenska språket.⁷⁴ Den gammalsvenska kolonin genomlever i dag de sista dagarna av sin historia.

Ukrainian Swedes in the Gulag Archipelago. Forced normalization techniques and collective resistance

Within the theoretical framework provided in the works of Michel Foucault and Alberto Melucci the author analyzes the techniques of forced normalization used by the Soviet state in order to reorient the cultural and linguistic identity of a Swedish ethnic group in the Soviet Union. The Swedish colony of Gammalsvenskby was founded in the southern Ukraine in 1782 by fishermen from the island of Dagö/Hiiumaa in the Baltic Sea. Villagers had frequent contacts with Sweden and Finland throughout the nineteenth century. In 1929 about 900 persons from the village emigrated to Sweden after negotiations between the Swedish and Soviet governments. However, in 1930-31 265 colonists voluntarily returned to the USSR to form a "Swedish Communist Party Kolkhoz". During World War II Swedish colonists accepted the status of *Volksdeutsche*. In 1943 all villagers together with their German neighbours were evacuated to Germany by the Nazi occupation forces. In 1945 about a hundred of the returning Ukrainian Swedes were deported by the Soviet secret police (NKVD) to the Komi autonomous republic – a Finno-Ugric region in northern Russia. The government decided to settle all former *Volksdeutsche* in the Gulag area alongside other enemies of the Soviet state "until further notice". The main purpose of the displacement and isolation of this "special contingent" was "to make them true Soviet citizens".

Keywords: forced normalization, collective resistance, Swedish colonists, deportation, political violence, terror, Soviet Union, Gulag.

74. 2001 års folkräkning i Ukraina. För befolkningens uppdelning enligt etnicitet och modersmål, se www.ukrcensus.gov.ua (9/12 2009).